

การบริหารจัดการชุมชนตามหลักสังคหวัตถุ 4* COMMUNITY MANAGEMENT ACCORDING TO SANGKHAHAWATTHU 4 PRINCIPLES

ภัชลดา สุวรรณนวล

Patchlada Suwannanual

พระปลัดระพิน พุทธิสารโ

Phrapalad Raphin Phutthisaro

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์สุราษฎร์ธานี

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Surathani Buddhist College, Thailand

E-mail: patchlada_@hotmail.com

บทคัดย่อ

สังคมของมนุษย์เป็นสังคมที่มีการรวมตัวเป็นกลุ่ม หมู่เหล่าเป็นชุมชนขนาดต่าง ๆ ตั้งแต่หมู่บ้าน ตำบล เมือง และประเทศ จึงต้องมีการจัดระเบียบของสังคม เพื่อให้สามารถดำเนินกิจกรรมด้านต่าง ๆ เป็นไปด้วยความเรียบร้อยเพื่อความอยู่รอดสงบสุขและบังเกิดความก้าวหน้าในชุมชนเหล่านั้น จึงเป็นสาเหตุให้เกิด "สถาบันสังคม" และ "การบริหาร" ขึ้นมา ชุมชนเปรียบเสมือนหน่วยทางสังคมที่มีความสัมพันธ์ค่อนข้างเป็นทางการที่เกือบจะเล็กที่สุดของระบบสังคมก็ได้ เช่น หมู่บ้าน ตำบลหรือองค์การบริหารส่วนตำบล เมื่อชุมชนเป็นสถาบันที่มีขนาดเล็กแล้ว หน้าที่ของชุมชนจึงออกมาในลักษณะปฐมภูมิ ลักษณะคล้ายกับหน้าที่ของสถาบันครอบครัวและอาจมีความแตกต่างกันบ้าง เช่น สถาบันครอบครัวมีหน้าที่ในการอบรมเลี้ยงดูสมาชิกและชุมชนหน้าที่ดังกล่าวอาจมีบ้างแต่ไม่ใช่ความสำคัญในลำดับแรก ถ้าหากสังคมปราศจากชุมชนแล้วก็เปรียบเสมือนสังคมขาดกลไกในการทำหน้าที่พื้นฐานทางสังคม เช่น กระบวนการขัดเกลาทางสังคมของชุมชน

พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดสถาบันหนึ่งในการให้ความช่วยเหลือต่อสังคมไทยตลอดมาโดยมีส่วนช่วยเหลือในการกล่อมเกลাজิตใจ และลักษณะนิสัยของคนไทย ตลอดจนการให้บริการตามความจำเป็นตามความต้องการของประชาชน อีกทั้งมีส่วนช่วยในการแก้ไขปัญหาทางสังคมให้แก่เรามาแล้วเป็นส่วนมากแม้กระทั่งในปัจจุบันความสำคัญในประการดังกล่าวก็ยังคงอยู่ ฉะนั้นเพื่อให้ประชาชนมีความเข้าใจอันดีในการอยู่ร่วมกัน โดยน้อมนำหลักทางพระพุทธศาสนา คือ สังคหวัตถุ 4 คือ ทาน ปิยวาจา อตถจริยา และสมานัตตตา

---

* Received 4 January 2021; Revised 17 January 2021; Accepted 3 February 2021

มาเป็นหลักในการประยุกต์การบริหารจัดการชุมชน เพื่อให้การบริหารจัดการชุมชนขับเคลื่อนอย่างมีประสิทธิภาพเป็นชุมชนที่น่าอยู่

คำสำคัญ: การบริหารจัดการ, ชุมชน, สังคหวัตถุ 4

Abstract

Human society is a society that is grouped together. These groups are communities of different sizes, from villages, sub - districts, towns and countries, so there must be a social organization To be able to carry out activities in order to survive, peace and make progress in those communities Is the cause Community is a relatively informal social unit that is almost the smallest of the social system, such as a village, a sub - district, or a sub - district administrative organization. When the community is already a small institution Therefore, the duties of the community come out in a primary manner These functions are similar to the functions of the family institution and may be somewhat different. For example, family institutions are responsible for nurturing members and communities. If a society is deprived of a community, it is like a society that lacks a mechanism for performing basic social functions, such as the socialization process of the community.

Buddhism has always been one of the most important institutions in providing assistance to Thai society. And characteristics of Thai people, as well as providing services according to the needs of the people It has also contributed to most of our social problems, even today that importance remains. Therefore, in order to give people a good understanding of how to live together By introducing the principles of Buddhism, namely Sangkhawattthu, 4, Than Piyawaja, Atthaya, and Samanatta as the basis for application of community management. To make the community management to be driven effectively into a livable community.

Keywords: Management, Community, Sangahavattthu IV

บทนำ

ในช่วง 20 กว่าปีมานี้ การวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาประเทศ อันเป็นผลจากการปะทะกันระหว่างแนวคิดสองกระแส ได้แก่ กระแสโลกาภิวัตน์ (Globalization) ด้านของความเติบโตทางวัตถุที่ก่อให้เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจำนวน

มหาศาล และที่สำคัญคือ ผู้คนได้สูญเสียความเป็นตัวของตัวเอง ไร้ศักดิ์ศรี และรู้สึกโดดเดี่ยว เพราะถูกตัดขาดจากกันทางสังคม ทำให้เกิดแนวคิดอีกกระแสหนึ่งขึ้นเรียกว่า กระแสชุมชนท้องถิ่น (Localization) ที่ให้ความสำคัญแก่คนและชุมชนในการกำหนดแนวทางการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับสังคมวัฒนธรรมของตน เพื่อให้สามารถอยู่ในสังคมได้อย่างมีความหมาย มีค่าและมีศักดิ์ศรี เป็นแนวคิดที่มองทุกสิ่งทุกอย่างเชื่อมโยงถึงกันแบบองค์รวมได้เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในสังคมไทย การนำเสนอประสบการณ์ของชาวบ้านและชุมชนในทุกส่วนที่ประสบความสำเร็จจากการพัฒนาบนพื้นฐานทางสังคมวัฒนธรรมได้เรียกร้องให้ผู้คนหันกลับมาทบทวนแนวคิดและแนวทางการพัฒนาชุมชน จนกระทั่งแนวคิดใหม่ที่มีความสำคัญต่อชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเคยเป็นกระแสรองมาก่อนหน้านี้ได้กลายเป็นกระแสหลักของการพัฒนาประเทศในปัจจุบัน (อาคม ใจแก้ว , 2543)

จากสภาพความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในปัจจุบัน สังคมมีความเป็นแปลงมากมายจนทำให้เกิดปัญหาในด้านต่าง ๆ คนมีความเห็นแก่ตัวเอง ปัญหาเกิดขึ้นตั้งแต่สังคมเล็กคือ ครอบครัว ชุมชน จนถึงสังคมใหญ่ ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนมีมากมาย เช่น มีการปล้นทรัพย์สิน การทะเลาะวิวาทกัน ยาเสพติด แรงงานต่างด้าว ความขัดแย้งกันของคนกันในชุมชนไม่ช่วยเหลือกันในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่จะเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมไม่มีไมตรีต่อกันทำให้ชุมชนเกิดปัญหาตามมาและคนชุมชนก็จะด้อยในการพัฒนาด้านร่างกายและจิตใจ เพราะคนในปัจจุบันไม่ค่อยมีศีลธรรมกัน ไม่รู้ผิดชอบชั่วดีในการประพฤติ เพราะมีกิเลสครอบงำอันมีความโลภ ความโกรธ ความหลง ซึ่งในอดีตนั้นการกระทำเช่นนี้ ถือว่าเป็นการประพฤติผิดศีลทำให้ชุมชนไม่มีการพัฒนา จึงเกิดการพัฒนาได้ล่าช้า ดังนั้นจึงนำเอาหลักธรรมมาใช้ในการบริหารจัดการเพื่อให้การบริหารจัดการชุมชนขับเคลื่อนอย่างมีประสิทธิภาพเป็นชุมชนที่น่าอยู่ จึงต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในการบริหารชุมชนเพื่อที่จะให้ชุมชนที่เข้มแข็งเป็นชุมชนที่เอื้ออำนวยต่อกันและกันช่วยเหลือกัน เมื่อคนในสังคมต้องการความช่วยเหลือก็ถ้อยอาศัยกัน ธรรมะเป็นหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติได้ทุกภาคส่วนอย่างเหมาะสม เช่น ในการบริหารงานทุกหน่วยงาน เพื่อให้เกิดความสุขและความเจริญรุ่งเรืองในองค์กรหรือหน่วยงานต่าง ๆ ที่ดีไปกว่านี้คือ จะเป็นประโยชน์ผู้บริหารในด้านการเกื้อกูลแก่องค์กรหรือหน่วยงานนั้นทำให้เกิดสุขนั่นเอง ซึ่งหลักธรรมสามารถนำไปใช้ได้ไม่จำกัดการใช้แล้วเกิดประโยชน์สุขทั้งตนและหมู่คณะ (พระครูวิจิตรธรรมานุรักษ์, 2557) ดังนั้น หลักสังคหวัตถุ 4 จึงเน้นความสำคัญของการปรองดองกันของคนในสังคมช่วยเหลือเกื้อกูลกันเพื่อที่จะให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมและประเทศชาตินั่นเอง

ปัญหาสภาพการดำเนินชีวิตของประชาชนในสังคม เป็นไปด้วยความยากลำบาก บางกลุ่มมีความลำบากด้านร่างกายและจิตใจ พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดสถาบันหนึ่งในการให้ความช่วยเหลือต่อสังคมไทยตลอดมาโดยมีส่วนช่วยเหลือในการกล่อมเกล้าจิตใจ และลักษณะนิสัยของคนไทยตลอดจนการให้บริการตามความจำเป็นตามความต้องการของ

ประชาชน อีกทั้งมีส่วนช่วยในการแก้ไขปัญหาทางสังคมให้แก่เรามาแล้วเป็นส่วนมากแม้กระทั่งในปัจจุบันความสำคัญในประการดังกล่าวก็ยังคงอยู่ ฉะนั้นเพื่อให้ประชาชนมีความเข้าใจอันดีในการอยู่ร่วมกัน โดยน้อมนำหลักทางพระพุทธศาสนา คือ สังคหวัตถุ 4 คือ ทาน ปิยวาจา อตถจริยา และสมานัตตตา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2543) มาเป็นหลักในการประยุกต์การบริหารจัดการชุมชน โดยนำคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นสัจธรรมที่ผู้ปฏิบัติตามทุกคนย่อมสามารถ รู้แจ้งเห็นจริงได้ด้วยตนเอง และทำให้ผู้ปฏิบัติพ้นทุกข์ เข้าถึงความสุขและความบริสุทธิ์ภายในได้จริงธรรมะของพระพุทธองค์เป็นความรู้อันบริสุทธิ์ เป็นธรรมะโอสถุขานเอกที่สามารถเยียวยา รักษาจิตใจของมวลมนุษยชาติให้หลุดพ้นจากความโลภ ความโกรธ ความหลง เพราะเมื่อใจปราศจากสิ่งเหล่านี้ใจย่อมสะอาดบริสุทธิ์ มีอานภาพและเกิดเป็นความเมตตา กรุณา ปราณีมีแต่ความรักความปรารถนาดีต่อกันทำให้สังคมอยู่เย็นเป็นสุขได้

ความสำคัญของชุมชน

ชุมชนต้องเปรียบเสมือนหน่วยทางสังคมที่มีความสัมพันธ์ค่อนข้างเป็นทางการที่เกือบจะเล็กที่สุดของระบบสังคมก็ว่าได้ เช่น หมู่บ้าน ตำบลหรือองค์การบริหารส่วนตำบล เมื่อชุมชนเป็นสถาบันที่มีขนาดเล็กแล้ว หน้าที่ของชุมชนจึงออกมาในลักษณะปฐมภูมิ ลักษณะคล้ายกับหน้าที่ของสถาบันครอบครัวและอาจมีความแตกต่างกันบ้าง เช่น สถาบันครอบครัวมีหน้าที่ในการอบรมเลี้ยงดูสมาชิกและชุมชนหน้าที่ดังกล่าวอาจมีบ้างแต่ไม่ใช้ความสำคัญในลำดับแรก ถ้าหากสังคมปราศจากชุมชนแล้วก็เปรียบเสมือนสังคมขาดกลไกในการทำหน้าที่พื้นฐานทางสังคม เช่น กระบวนการขัดเกลาทางสังคมของชุมชน ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าชุมชนมีความสำคัญใน 5 ประการ ดังนี้ (โกวิทย์ พวงงาม, 2553)

1. ชุมชนมีหน้าที่หรือภารกิจบางอย่างที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ของระบบสังคมที่ใหญ่กว่า เช่น มีหน้าที่ในการขัดเกลาทางสังคม หน้าที่ในการดำรงสถาบันครอบครัวหน้าที่ในการสร้างผลผลิตทางเศรษฐกิจ หากสังคมขาดชุมชนท้องถิ่นทำหน้าที่ดังกล่าวแล้วก็จะส่งผลให้ระบบสังคมอ่อนแอและอาจถึงการล่มสลายของระบบสังคมได้

2. ชุมชนเป็นเครื่องมือที่สะท้อนความคิดเห็นของประชาชนในระบบสังคมได้เป็นอย่างดี เนื่องจากชุมชนท้องถิ่นเป็นหน่วยการปกครองทั้งเป็นทางการ คือองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น และไม่เป็นทางการ คือ การดูแลหมู่บ้านของผู้ใหญ่บ้านหรือผู้อาวุโสในหมู่บ้านไปพร้อม ๆ กันก็สามารถรวมตัวกันแสดงออกถึงความคิดและความเชื่อ หรือทัศนคติต่อเรื่องต่าง ๆ ในรูปแบบที่เป็นทางการได้ด้วยความสำคัญในประการนี้จึงอยู่ตรงที่ว่าชุมชนท้องถิ่นเป็นหน่วยทางสังคมที่ดีในการสะท้อนความต้องการของประชาชน อีกทั้งยังมีช่องทางในการนำเสนอที่เป็นทางการได้ด้วย ซึ่งส่งผลต่อรัฐบาลหรือผู้ที่เกี่ยวข้องในการแก้ไขปัญหาของระบบสังคมโดยรวม

3. ชุมชนเป็นตัวรวมผลประโยชน์และความต้องการของคนในสังคมให้เข้าเป็นหมวดหมู่และง่ายต่อการจัดการข้อเรียกร้องต่าง ๆ เช่น กลุ่มหัตถกรรมในท้องถิ่น กลุ่มเกษตรกร

ในท้องถิ่น กลุ่มประมงท้องถิ่น เป็นต้น นอกจากนี้ยังทำหน้าที่ในการกลั่นกรองผลประโยชน์ต่าง ๆ ก่อนจะเข้าสู่กระบวนการเรียกร้องที่เป็นระบบ

4. ชุมชนเป็นหน่วยพื้นฐานของสังคมในการบรรเทาความเดือดร้อนให้แก่ประชาชนหรือเปรียบเสมือนปราการด่านแรกของหน่วยงานระดับที่สูงกว่าของภาครัฐนั้นเอง ดังนั้นความสำคัญจึงอยู่ที่ว่าชุมชนท้องถิ่นทำหน้าที่เป็นตัวบรรเทาปัญหาเบื้องต้นของประชาชนในพื้นที่

5. ชุมชนเปรียบเสมือนสถาบันหนึ่งในการฝึกการมีส่วนร่วมหรือส่งเสริมการมีส่วนร่วมทางการเมืองให้แก่ประชาชน เพราะการบริหารชุมชนหรือท้องถิ่นจำเป็นต้องมีกลไกในการเลือกตั้งผู้แทนของประชาชนเข้าไปทำหน้าที่ในการบริหารชุมชนอันจะส่งผลดีต่อการเมืองในระดับชาติ นอกจากนี้ชุมชนทำหน้าที่ให้ประชาชนรู้จักสิทธิหน้าที่และหวงแหนในท้องถิ่นของตนอีกด้วย ความสำคัญของชุมชนทั้ง 5 ประการข้างต้นทำให้เราเห็นได้ว่าชุมชนมีความจำเป็นต่อระบบสังคมในขั้นพื้นฐานที่สุดและมีผลต่อการดำรงอยู่ของระบบสังคมรวมถึงการส่งเสริมการมีส่วนร่วมทางการเมืองให้แก่ประชาชนได้อีกทางหนึ่งด้วย

สรุปได้ว่า ชุมชนมีความสำคัญเพราะมีหน้าที่ในการขัดเกลาทางสังคม หน้าที่ในการดำรงสถาบันครอบครัวหน้าที่ในการสร้างผลผลิตทางเศรษฐกิจ เป็นเครื่องมือที่สะท้อนความคิดเห็นของประชาชนในระบบสังคมได้เป็นอย่างดี เป็นศูนย์รวมผลประโยชน์และความต้องการของคนในสังคมให้เข้าเป็นหมวดหมู่ เป็นหน่วยพื้นฐานของสังคมในการบรรเทาความเดือดร้อนให้แก่ประชาชน และเป็นสถาบันหนึ่งในการฝึกการมีส่วนร่วมหรือส่งเสริมการมีส่วนร่วมทางการเมืองให้แก่ประชาชน

แนวคิดการบริหารจัดการ

สังคมของมนุษย์เป็นสังคมที่มีการรวมตัวเป็นกลุ่ม หมู่เหล่าเป็นชุมชนขนาดต่าง ๆ ตั้งแต่หมู่บ้าน ตำบล เมือง และประเทศ จึงต้องมีการจัดระเบียบของสังคม เพื่อให้สามารถดำเนินกิจกรรมด้านต่าง ๆ เป็นไปด้วยความเรียบร้อยเพื่อความอยู่รอดสงบสุขและบังเกิดความก้าวหน้าในชุมชนเหล่านั้น จึงเป็นสาเหตุให้เกิด "สถาบันสังคม" และ "การบริหาร" ขึ้นมา สำหรับการบริหารในฐานะที่เป็นวิชาการสาขาหนึ่งมีลักษณะเป็นศาสตร์โดยสมบูรณ์ เช่นเดียวกับศาสตร์สาขาอื่น ๆ กล่าวคือเป็นสาขาวิชาที่มีการจัดระเบียบให้เป็นระบบของการศึกษามุ่งองค์แห่งความรู้ หลักการและทฤษฎีที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้า เชิงวิทยาศาสตร์ การบริหารจึงเป็นสิ่งที่นำมาศึกษาเล่าเรียนกันได้โดยนำไปประยุกต์ใช้สู่การปฏิบัติให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสิ่งแวดล้อม ซึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถ ประสบการณ์และบุคลิกภาพส่วนตัวของผู้บริหารแต่ละคน (เด่น ชะเนติยัง, 2539)

การบริหารงานเป็นเรื่องของการทำงานที่เป็นขั้นเป็นตอนและคิดอีกอย่างหนึ่งคือการทำงานที่มีการวางแผนเพื่อที่ทำงานได้อย่างไม่ผิดพลาดหากมีการวางแผนงานก่อนลงมือ

เพื่อที่จะให้งานนั้นออกมาอย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้นการคิดเป็นขั้นตอนหรือการมีระเบียบแบบแผนในการทำงานย่อมเป็นการดีที่จะได้งานที่ตนเอง ดังจะเห็นได้จากนักวิชาการที่ได้ออกแบบเป็นโมเดลหรือขั้นตอนการทำงานและการบริหารงานไว้อย่างหลาย ๆ ท่านดังนี้หลักสำคัญของการบริหาร 5 ลักษณะ คือ (เสนาะ ตีเยาว์, 2545)

1. การบริหารเป็นการทำงานกับคนและโดยอาศัยคน หมายความว่า การบริหารเป็นกระบวนการทางสังคม คือ อาศัยกลุ่มคนที่รวมกันทำงานเพื่อบรรลุเป้าหมายขององค์การ ผู้บริหาร จะต้องรับผิดชอบให้สำเร็จโดยอาศัยความร่วมมือของบุคคลอื่น มิฉะนั้นจะทำงานไม่สำเร็จ สำคัญของการบริหารในข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ผู้บริหารที่ประสบความสำเร็จจะต้องมีสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้คือ มีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่ดีมีความเป็นผู้นำและสามารถทำงานเป็นทีมได้มีความสามารถในการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาพแวดล้อมได้หากมีการเปลี่ยนแปลงในสถานการณ์ และมีความสามารถทำให้งานบรรลุเป้าหมายได้

2. การบริหารทำให้งานบรรลุเป้าหมายขององค์การเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ขององค์การต้องอาศัยความร่วมมือกันของคนทุกคนจึงจะทำให้สำเร็จลงได้ เป้าหมายเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้บริหารจะต้องทำให้บรรลุได้นั้นจะต้องมีลักษณะสำคัญ 3 ประการคือ เป้าหมายต้องสูงแล้วสามารถทำให้สำเร็จ เป้าหมายสูงเกินไปก็ทำให้สำเร็จไม่ได้ เป้าหมายต่ำเกินไปก็ไม่ได้ทำท่ายไม่มีคุณค่า ประการที่สอง การจะไปถึงเป้าหมายจะต้องมีระบบงานที่ดีมีแผนงานที่มีประสิทธิภาพ ประการสุดท้ายจะต้องระบุเวลาที่จะทำให้บรรลุเป้าหมายนั้น

3. การบริหารเป็นการสมดุลระหว่างประสิทธิผลและประสิทธิภาพคำว่า ประสิทธิภาพ หมายความว่า ทำงานบรรลุผลสำเร็จตามที่กำหนด ส่วนคำว่า ประสิทธิภาพ หมายความว่า ทำงานโดยใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดหรือเสียค่าใช้จ่ายต่ำสุด การทำงานให้สำเร็จอย่างเดียวไม่พอแต่จะต้องคำนึงถึงค่าใช้จ่ายที่ประหยัดอีกด้วย การบริหารงานให้บรรลุผลทั้งหมดคืองานบรรลุผลตามเป้าหมายและการใช้ทรัพยากรให้มีประโยชน์มากที่สุด จึงจะมีความสมดุลกันระหว่างประสิทธิผลและประสิทธิภาพ

4. การบริหาร เป็นการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด ให้เกิดประโยชน์มากที่สุด ในโลกนี้มีทรัพยากร อย่างจำกัด ดังนั้นการใช้ทรัพยากรต่าง ๆ จึงต้องตระหนักในการใช้ทรัพยากร ทรัพยากรนั้นจะหมดสิ้นไปไม่สามารถกลับคืนมาใหม่ได้ จะต้องเลือกใช้ทรัพยากรให้เหมาะสมอย่าให้เกิดสิ้นเปลืองโดยเปล่าประโยชน์ ดังนั้นการบริหารกับเศรษฐศาสตร์จึงมีความสัมพันธ์กัน เศรษฐศาสตร์ศึกษาถึงการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่จำกัดอย่างไรให้เกิดประโยชน์สูงสุด ส่วนการบริหารจะต้องผลิตสินค้าและบริการอย่างไร ให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล

5. การบริหารจะต้องเผชิญกับสภาพแวดล้อมภายนอกที่มีเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งสภาพแวดล้อมภายนอกเป็นสิ่งที่ควบคุมไม่ได้ ดังนั้นผู้บริหารจะต้องมีความสามารถในการรับมือกับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้น สามารถปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลง

การบริหารเป็นการใช้ศาสตร์ และศิลปะในการทำงานให้บรรลุเป้าหมายร่วมกับคนอื่น โดยนำทรัพยากรทางการบริหารได้แก่ เครื่องจักร อุปกรณ์ วัสดุ ดิน เงินทุน และการจัดการ เพื่อผลิตสินค้าหรือบริการสามารถตอบสนองความต้องการให้กับผู้บริโภคและสร้างความพึงพอใจให้มากที่สุด (สมพงษ์ เกษมสิน, 2545)

สรุปได้ว่า การบริหารการใช้ศาสตร์และศิลปะในการทำงาน เป็นการทำงานกับคนและโดยอาศัยคน อาศัยกลุ่มคนที่รวมกันทำงานเพื่อบรรลุเป้าหมายขององค์การ การบริหารจะต้องมีความสมดุลกันระหว่างประสิทธิผลและประสิทธิภาพ คำว่า ประสิทธิภาพ หมายความว่า การทำงานให้บรรลุผลสำเร็จตามที่ได้วางแผนไว้ ส่วนคำว่า ประสิทธิภาพ หมายความว่า การทำงานโดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างประหยัดหรือเสียค่าใช้จ่ายต่ำสุด การใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด ผู้บริหารจะต้องเผชิญกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป และสามารถปรับตัวเองให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลง

แนวคิดเกี่ยวกับชุมชน

ชุมชนในที่นี้ตรงกับคำว่า Community ในภาษาอังกฤษซึ่งตามความหมายที่คนทั่ว ๆ ไปเข้าใจหมายถึง การที่คนมาอยู่ร่วมกันหรือมาชุมนุมกัน ณ สถานที่ใดที่หนึ่งหรือในบริเวณต่าง ๆ เพื่อที่ทำการกิจกรรมกันระหว่างกลุ่มคนในสถานที่นั้น ๆ มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันมีความเอื้ออาทรต่อกัน จากความหมายคำว่า ชุมชนนี้เป็นความหมายที่มีขอบเขตกว้างมาก นักสังคมวิทยาได้พยายามศึกษาการกระทำหรือการแสดงออกของคนที่อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม แล้วจึงสรุปความหมายของคำว่าชุมชนไว้ต่าง ๆ ดัง (ชยาภรณ์ ชื่นรุ่งโรจน์, 2564) นี้

ชุมชน (Community) เป็นการจัดองค์กรทางสังคมรูปแบบหนึ่ง โดยทั่วไปจะให้ความหมายไว้ 2 ลักษณะ ลักษณะแรก หมายถึง กลุ่มคนที่อยู่รวมกันตามพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ เช่น ชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนแออัด เป็นต้นลักษณะที่สองหมายถึงกลุ่ม คนที่รวมตัวกัน ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งเพื่อทำการกิจกรรมบางอย่างร่วมกันโดยมีโครงสร้างและวัตถุประสงค์ การดำเนินงานของสมาชิกที่ชัดเจนและต่อเนื่อง เช่น ชุมชน นักวิชาการ ชุมชนศาสนา เป็นต้น โดยสมาชิกในชุมชนทั้งสองจะมีความตระหนักในเอกลักษณ์ของชุมชน และมีความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน (เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, 2544)

ชุมชน (Community) เป็นกลุ่มจำเพาะของประชากรซึ่งส่วนมากอาศัยอยู่ภายใต้พื้นที่ภูมิศาสตร์ที่มีขอบเขตแน่ชัด มีวัฒนธรรมมีค่านิยมและธรรมเนียมปฏิบัติร่วมกัน โดยถูกจัดเข้าอยู่ในโครงสร้างของสังคมบนพื้นฐานของสัมพันธภาพที่ชุมชนได้พัฒนาร่วมกันมาในช่วงเวลาหนึ่ง สมาชิกของชุมชนได้รับการรับรองเอกลักษณ์ของตนทั้งในส่วนตัวและสังคม ในเรื่องความเชื่อถือค่านิยมและธรรมเนียมปฏิบัติทั้งที่พัฒนามาโดยชุมชนตั้งแต่อดีตและที่อาจจะได้รับการปรับเปลี่ยนในอนาคต พวกเขาได้แสดงให้เห็นถึงความรับรู้ในเอกลักษณ์ร่วมของกลุ่มและความต้องการพื้นฐานที่มีร่วมกัน รวมทั้งเจตจำนงในการได้มาซึ่งความต้องการนั้นในสังคมต่าง ๆ

โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศที่พัฒนาแล้วปัจเจกบุคคลอาจไม่ได้เป็นสมาชิกของชุมชนเดี่ยวหรือชุมชนใดชุมชนหนึ่งอย่างเด่นชัด หากอาจจะรักษาความเป็นสมาชิกภาพของหลายชุมชนบนพื้นฐานการจำแนกอันหลากหลาย เช่น ภูมิศาสตร์ อาชีพ ความสนใจทางสังคมและการพักผ่อนหย่อนใจ (พิสมัย จันทวิมล, 2541)

ชุมชน หมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความพยายามที่จะทำอะไรร่วมกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ ซึ่งรวมถึงการสื่อสารกัน (ประเวศ วะสี, 2541)

คำว่า “Community” มีความหมายในภาษาไทยว่า “ชุมชน” ซึ่งบางครั้งให้เข้าใจในเรื่องเกี่ยวกับ “การรวมตัวของคน” ถ้าพิจารณาจากภาษาอังกฤษคำว่า “Com” มีความหมายที่ลึกซึ้งโดยหมายถึง “Together” คือการ (เดินทาง) ร่วมกันและจะเห็นว่ามีคำที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงอีกหลายคำ เช่น (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2546)

Communal หมายถึง ของชุมชน, เพื่อชุมชน

Common หมายถึง ร่วมเป็นสมาชิกอยู่ด้วย

Commune หมายถึง ความรู้สึกผูกพันใกล้ชิด

คำว่า “ชุมชน” จากความหมายโดยสามัญสำนึก ความหมายโดยรูปศัพท์และความหมายทางวิชาการไว้ว่า ชุมชน หมายถึง กลุ่มทางสังคมที่อยู่อาศัยร่วมกันในอาณาบริเวณเดียวกัน เช่น ครอบครัว ละแวกบ้าน หมู่บ้าน ตำบล หรือเรียกเป็นอย่างอื่นมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน มีการติดต่อสื่อสารและเรียนรู้ร่วมกันมีความผูกพันเอื้ออาทรกันภายใต้บรรทัดฐานและวัฒนธรรมเดียวกันร่วมมือและพึ่งพาอาศัยกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกัน (สนธยา พลศรี, 2547)

สรุปได้ว่า ชุมชนคือ การที่คนมาอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม มีวัตถุประสงค์ร่วมกันเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์โดยรวม ซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ที่ดีผ่านการติดต่อสื่อสาร สามารถเรียนรู้ร่วมกันภายใต้บรรทัดฐาน จารีตประเพณีเดียวกัน เพื่อให้เกิดความเป็นพวกเดียวกันในชุมชน แต่เมื่อชุมชนเริ่มมีพัฒนาการและความเจริญเกิดขึ้น ชุมชนจึงจำเป็นต้องมีองค์กร สถาบันต่าง ๆ ที่เป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ดังนั้นชุมชนมีความหมายมากกว่าการเป็นสถาบันที่ช่วยจัดการการพัฒนา กล่าวคือ ทุกชุมชนทำหน้าที่เชื่อมโยงขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรม เอื้ออำนวยการมีส่วนร่วมของคนกลุ่มต่าง ๆ และเพิ่มพูนความสัมพันธ์อันใกล้ชิดทางสังคมซึ่งเป็นพื้นฐานการคุ้มครองทางสังคมที่สำคัญ

การบริหารชุมชนท้องถิ่นตามหลักสังคหวัตถุ 4

แนวคิดเกี่ยวกับสังคหวัตถุ 4

สังคหวัตถุ 4 หมายถึง คุณธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจคน ผูกใจคนและประสานหมู่ชนให้มีความสามัคคี เป็นหลักธรรมที่ทำให้คนเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนทั่วไปเป็นการปลูก

ไมตรีเต็มใจต่อกัน ทำให้สังคมเป็นสุข ดังคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นสัจธรรมที่ผู้ปฏิบัติตามทุกคนย่อมสามารถรู้แจ้งเห็นจริงได้ด้วยตนเองและทำให้ผู้ปฏิบัติพัวพันทุกข์เข้าถึงความสุขและความบริสุทธิ์ภายในได้จริง ธรรมะของพระพุทธองค์เป็นความรู้อันบริสุทธิ์ เป็นธรรมโอสถนนานเอก ที่สามารถเยียวยารักษาจิตใจของมวลมนุษยชาติให้หลุดพ้นจากความโลภ ความโกรธ ความหลงเพราะเมื่อใจปราศจากสิ่งเหล่านี้ ใจย่อมสะอาดบริสุทธิ์ มีอานุภาพและเกิดเป็นความเมตตากรุณาปราณี มีแต่ความรักความปรารถนาดีต่อกัน การที่เรามาอยู่ร่วมกันในชุมชนท้องถิ่นนั้นต้องปฏิบัติตนอย่างไร จึงจะอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านทรงได้ให้หลักธรรมในการดำเนินชีวิตในสังคมอย่างเป็นสุข คือ สังคหวัตถุ 4 ซึ่งประกอบด้วยหลักธรรม 4 ข้อ ได้แก่ ทาน ปิยวาจา อตถจริยา และสมานัตตตา โดยมีรายละเอียดแต่ละข้อดังนี้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2543)

1. ทาน คือ การให้ เราจะเห็นว่าหลักธรรมหลายข้อของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะขึ้นต้นด้วย “ทาน” เพราะเราทุกคนล้วนมีกิเลส ซึ่งกิเลสตัวแรกที่มีมักจะเจอคือ ความอยากได้ เมื่ออยากได้ก็เกิดความไม่อยากให้ ดังนั้น ทานจึงมักอยู่เป็นข้อเบื้องต้นในหลักธรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการอยู่ร่วมกัน ทานในที่นี้มี 2 ประการก็คือ ทานที่ให้เป็นบุญ และทานที่ให้เป็นคุณทานที่ให้เป็นบุญ ได้แก่ การสร้างกุศล บำเพ็ญบุญทั้งหลาย เช่น ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า เป็นต้น ทานที่ให้เป็นคุณ ได้แก่ การให้สิ่งของการให้ของขวัญ เป็นต้นในเรื่องของบุญกุศล ถ้าเป็นการทอดกฐินถือเป็นการให้แบบจาคะ แต่ถ้าความมุ่งหมายแบบสังคหวัตถุ 4 เรามุ่งที่การให้แบบที่ 2 คือให้เพื่อเป็นคุณ เพราะมนุษย์ส่วนใหญ่มักขาดแคลน เมื่อเราไปช่วยเขา ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกที่ดีต่อกันขึ้นมา

2. ปิยวาจา การพูดวาจาที่ไพเราะ ฟังแล้วเกิดความชื่นใจ เบิกบานใจ เช่น การศึกษาธรรมะจะทำให้มีแนวคิดที่ดี ก็นำสิ่งเหล่านี้ไปบอกคนที่เรารัก คนที่เรารู้จัก เป็นต้น สิ่งที่เราจะพูดนั้นต้องเป็นเรื่องจริง เป็นคำสุภาพ ไพเราะนมนวล พูดออกไปแล้วเกิดประโยชน์ เวลาพูดก็ต้องพูดด้วยจิตที่มีเมตตา เช่นว่า ถ้าจะไปตักเตือนใคร เราก็เลือกคำอย่างดีไปบอกเขาไปบอกด้วยจิตที่เมตตาหวังดีต่อเขาเช่นเดียวกัน เมื่อเขามาบอกหรือตักเตือนเรา เราก็ต้องทบทวนว่าเขายากบอกอะไรกับเรา และหากเป็นสิ่งที่ถูกต้องที่เราต้องปรับปรุงตัวให้ดีขึ้นเราก็ควรไปขอบคุณเขา ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่าบุคคลที่มาแนะนำเราสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้แก่เรา เมื่อเห็นเราผิดพลาดเรียกว่า ผู้ซุ้มทรัพย์ให้

3. อตถจริยา คือทำตนให้เป็นประโยชน์ บางครั้งในการทำงานอาจขาดกำลังใจแต่ถ้าเราช่วยกันงานที่ว่ายากก็จะสำเร็จลุล่วงไปได้ถ้าเราร่วมมือกัน เพราะฉะนั้นตรงนี้เป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่จะทำให้เราเกิดรักความผูกพันของบุคคลที่อยู่ร่วมกันในสังคม ในการบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์มี 2 ประการ คือ ต้องทำตัวเราให้เป็นคนดีมีประโยชน์เสียก่อนและสร้างประโยชน์ให้คนอื่นรอบข้างพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสบุคคลไว้ 3 ประเภท คือ 1) อตถจริ ผู้ที่สร้างประโยชน์ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ส่วนรวม ท่านบุคคลแบบนี้ว่ายากย่องนำสรรเสริญ

2) โมฆะบุรุษ บุรุษผู้ว่างเปล่าไม่ทำทั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ 3) อนัตตจारी ผู้ทำสิ่งไม่ใช่ประโยชน์ถ้าเป็นเรื่องไม่ดีพวกนี้ชอบทำการอยู่ร่วมกันในสังคมไม่ว่าเรื่องอะไรก็ตาม เราต้องช่วยเหลือ ซึ่งกันและกัน ไม่แล้งน้ำใจจึงจะเกิดความสุขได้ในสังคมตลอดไป

4. สมานัตตตา การวางตนให้พอดีในหน้าที่ของตนอย่างสมอดันเสมอปลาย คือ วางตนให้เหมาะสมว่าตอนนี้เราอยู่ในฐานะอะไร เช่น พ่อก็มีหน้าที่เลี้ยงดูลูก แม่ก็มีหน้าที่ดูแลบ้านดูแลครอบครัว ลูกเองก็มีหน้าที่ศึกษาเล่าเรียน และเมื่อเราทำงาน ถ้ามีใครไม่ทำตามหน้าที่แล้ว ย่อมจะเกิดปัญหาเรื่องการก้าวก่ายหน้าที่กันตามมา จนอาจส่งผลให้เกิดความไม่ปลอดภัยในชีวิตขึ้นได้อย่างนี้เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้การวางตนให้เหมาะสม จะช่วยให้ไม่ต้องระหว่าดระแวงในการทำหน้าที่ของตนซึ่งจะส่งผลให้เราอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างปลอดภัยและสบายใจ

หลักสังคหัตถุ 4 หมายถึง หลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจของผู้อื่น ผูกมิตรเอื้อเฟื้อ เกื้อกูล หรือเป็นหลักการสงเคราะห์ซึ่งกันและกันมีอยู่ 4 ประการ ได้แก่ (ไสว มาลาทอง, 2552)

1. ทาน คือ การให้ การเสียสละ หรือการเอื้อเฟื้อแบ่งปันของ ๆ ตนเพื่อประโยชน์แก่บุคคลอื่นไม่ตระหนี่ถี่เหนียวไม่เป็นคนเห็นแก่ได้ฝ่ายเดียว คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้ไม่เป็นคนละโมภไม่เห็นแก่ตัวเราควรคำนึงอยู่เสมอว่าทรัพย์สินของที่เราหาได้มิใช่สิ่งจริงยั่งยืน เมื่อเราสิ้นชีวิตไปแล้วก็ไม่สามารถจะนำติดตัวเอาไปได้

2. ปิยวาจา คือ การพูดจาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะอ่อนหวาน พูดด้วยความจริงใจ ไม่พูดหยาบคาย ก้าวร้าว พูดในสิ่งที่เป็นประโยชน์เหมาะสมกับกาลเทศะ พระพุทธเจ้าได้ทรงให้ความสำคัญกับการพูดเป็นอย่างยิ่งเพราะการพูดเป็นบันไดขั้นแรกที่จะสร้างมนุษยสัมพันธ์อันดีให้เกิดขึ้น วิธีการที่จะพูดให้เป็นปิยวาจา นั้น จะต้องพูดโดยยึดหลักเกณฑ์ดังต่อไปนี้ เว้นจากการพูดเท็จ เว้นจากการพูดส่อเสียด เว้นจากการพูดคำหยาบ เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

3. อัตถจริยา คือ การสงเคราะห์ทุกชนิด หรือการประพฤติในสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น

4. สมานัตตตา คือ การเป็นผู้มีความสม่ำเสมอ หรือมีความประพฤติสมอดันเสมอปลาย คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้เราเป็นคนมีจิตใจหนักแน่นไม่โลเลรวมทั้งยังเป็นการสร้างความนิยมและไว้วางใจ ให้แก่ผู้อื่นอีกด้วย

สรุป

สังคหัตถุ 4 หลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจคนและประสาน หมู่ชนไว้ให้มีความสามัคคีกัน ดังนั้นจึงสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการบริหารจัดการชุมชนได้ทั้ง 4 ประการ คือ ทาน การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปัน มีน้ำใจต่อกันและกัน ทั้งที่เป็นวัตถุสิ่งของ และแบ่งปันน้ำใจบุคคลในหมู่ชนที่อยู่ร่วมกันเป็นคนไม่เห็นแก่ตัว ปิยวาจา พูดจាកันด้วยถ้อยคำสุภาพ พูดด้วย

จิตที่ปรารถนา รู้จักกาลเวลาในการพูดอย่างเหมาะสม และรู้จักการใช้คำพูด เพื่อให้เกิดความรู้สึที่ดีต่อกัน อัตถจริยา มีการช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์ต่อผู้อื่น คือ เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ได้แก่ การสงเคราะห์เกื้อกูลกันของบุคคลในชุมชนเดียวกัน เช่น การช่วยเหลือการงาน แบ่งเบาภาระของกันและกันและปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับสถานภาพ บทบาท หน้าที่กลุ่มชุมชนของตน สมานัตตตา โดยวางตนเสมอต้นเสมอปลายทำตัวให้เข้ากับผู้อื่นได้ ซึ่งหลักธรรมดังกล่าว ทำให้ผู้คนในชุมชนเป็นกัลยาณมิตรซึ่งกันและกันสามารถนำไปใช้ได้ตั้งแต่ระดับครอบครัวจนถึงระดับสังคม เป็นธรรมอันจะก่อให้เกิดความผาสุกในบ้านเมืองและประเทศชาติขึ้นเอง

เอกสารอ้างอิง

- เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. (2544). ฝ่าวิกฤติชุมชนล่มสลาย. กรุงเทพมหานคร: ชัคเชสมิเดีย.
- โกวิทย์ พวงงาม. (2553). การจัดการตนเองของชุมชน. กรุงเทพมหานคร: เอ็กสเปอร์เนต.
- ชยาภรณ์ ชื่นรุ่งโรจน์. (2564). ชุมชน. เรียกใช้เมื่อ 24 มกราคม 2564 จาก <http://www.human.cmu.ac.th/-hc/ebook/006103/Lesson10/01.htm>
- เด่น ชะเนติยง. (2539). การบริหารงานบุคคล. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประเวศ วะสี. (2541). ยุทธศาสตร์ชาติเพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคมและศีลธรรม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกศลทอง.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. (2546). กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา. กรุงเทพมหานคร: โครงการเสริมสร้างความรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.).
- พระครูวิจิตรธรรมานุรักษ์. (2557). การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมสำหรับการพัฒนาชุมชนของพระสังฆาธิการ ในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 2. ใน ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2543). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พิสมัย จันทวิมล. (2541). นิยามศัพท์ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2541. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.
- สนธยา พลศรี. (2547). ทฤษฎีและหลักการพัฒนาชุมชน. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- สมพงศ์ เกษมสิน. (2545). การบริหาร. (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- เสนาะ ดิยาว. (2545). หลักการบริหาร. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- ไสว มาลาทอง. (2552). คู่มือการดำเนินงานเสริมสร้างศีลธรรมสำหรับเด็กและเยาวชน.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- อาคม ใจแก้ว. (2543). แนวความคิดเบื้องต้นทางสังคม เศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลง. จังหวัด
สงขลา: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.